

Фінансові аспекти продовольчої безпеки України

В статті поставлене завдання оцінки загроз і можливостей фінансового забезпечення підприємств харчової промисловості в кризовий період на основі даних попередніх років. Наведено динаміку, стан та рівень споживання населенням продуктів харчування протягом останніх років. Підкреслено негативну динаміку у витратах домогосподарств на харчування, що стає викликом для продовольчої безпеки. Окреслено основні проблеми фінансового забезпечення виробників харчових продуктів в умовах кризи і наведено варіанти їх подолання. На основі аналізу структурних змін у джерелах фінансування інвестицій, динаміці капітальних інвестицій і прямих іноземних інвестицій у харчову промисловість зроблено висновок про пріоритетність власного капіталу як головного інвестиційного ресурсу. Оцінка частки його складових у зведеному балансі галузі та наведені дані щодо фінансових результатів свідчать про нестачу власних джерел фінансування для покриття втрат, спричинених кризою. Підкреслено, що основною стратегією виживання виробників харчових продуктів стає стратегія скорочення витрат, що вимагатиме від державних органів посилення контролю за якістю продукції.

Ключові слова: продовольча безпека, харчова промисловість, інвестиції, фінансування, власний капітал.

Финансовые аспекты продовольственной безопасности Украины

В статье поставлена задача оценки угроз и возможностей финансового обеспечения предприятий пищевой промышленности в кризисный период на основе данных прошлых лет. Приведена динамика, состояние и уровень потребления населением пищевых продуктов за последние годы. Подчеркнута негативная динамика в затратах домохозяйств на питание, что становится вызовом для продовольственной безопасности. Очерчены основные проблемы финансового обеспечения производителей пищевых продуктов в условиях кризиса и приведены варианты их преодоления. На основе анализа структурных изменений в источниках финансирования инвестиций, динамике капитальных инвестиций и прямых иностранных инвестиций в пищевую промышленность сделан вывод о приоритетности собственного капитала как главного инвестиционного ресурса. Оценка доли его составляющих в сводном балансе отрасли и приведенные данные по финансовым результатам свидетельствуют о нехватке собственных источников финансирования для покрытия потерь, вызванных кризисом. Подчеркнуто, что основной стратегией выживания производителей пищевых продуктов становится стратегия сокращения затрат, что потребует от государственных органов усиления контроля над качеством продукции.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, пищевая промышленность, инвестиции, финансирование, собственный капитал.

Постановка проблеми. Проблема достатнього забезпечення продовольством залишається актуальною в світі і в Україні, незважаючи на зміну економічних і політичних систем і на прискорення науково-технічного поступу світової цивілізації. Водночас ця проблема має різні аспекти прояву в різних регіонах, державах, територіях. Забезпечення продовольчої безпеки є також однією із найважливіших сучасних проблем української економіки. Експерти вважають, що за життя сучасного покоління продовольча проблема може перерости у глибоку кризу [7, с.53].

Продовольча безпека - захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності [2].

Від стану харчової промисловості безпосередньо залежить рівень продовольчої безпеки України. Для досягнення продовольчого забезпечення на рівні самозабезпечуваної держави вона має базуватися на власному виробництві. Продовольче самозабезпечення передбачає задоволення основної частини потреб у продуктах харчування за рахунок вітчизняного виробництва. Тому системоутворювальним центром у гарантуванні продовольчої безпеки є харчова промисловість. Для цього необхідно встановити контроль за такими її підсистемами як планування, збут і розподіл; резерви і споживання продовольства; кадрове, інформаційно-консультативне, фінансове, наукове та матеріально-технічного забезпечення тощо [3, с.353].

Останніми роками забезпечення населення якісними продуктами харчування розвинутих країн світу значно покращилось, але на жаль, України це не стосується. Більш того, Україна постала перед проблемою недостатності харчування, і зараз існує ймовірність розростання цієї проблеми до масштабів катастрофи. Наразі більшість населення не має змоги купувати необхідну кількість продуктів харчування для забезпечення активного і здорового життя, а деякі можуть споживати лише дешеві продукти, не отримуючи необхідну кількість поживних речовин.

Отже, однією зі складових проблеми продовольчої безпеки є фінансування підприємств-виробників продуктів харчування, яке має забезпечувати успішне і безперебійне функціонування в умовах падіння платоспроможного попиту, високих темпів інфляції і знецінення національної валюти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання економічного аспекту продовольчої безпеки України зокрема висвітлені в працях Мостенської Т.Л., Федулової І.В., Скидан О.В., Гойчук О.І. Кочеткова О.В., Маркова Р.В. та багатьох інших дослідників. Зосереджуючи увагу на продовольчій безпеці як ключовій цілі аграрної політики, науковці глибоко висвітлюють такі аспекти, як сільськогосподарський, зовнішньоекономічний, агропромисловий, соціальний. Разом з тим, фінансовий аспект продовольчої безпеки, який зокрема, проявляється у фінансовому забезпеченні аграріїв і підприємств харчової промисловості, вимагає системного поглибленого дослідження, перманентного моніторингу і контролю.

Метою статті є оцінка стану, можливостей і перспектив зовнішнього і внутрішнього фінансування підприємств-виробників харчових продуктів у контексті економічних реалій сьогодення.

Викладення основного матеріалу. Продовольча безпека є комплексним багатокритеріальним поняттям, і має надзвичайно важливе суспільне значення особливо в країнах з низьким рівнем життя населення [8]. Якщо провести оцінку стану продовольчої безпеки України протягом останніх років за критеріями достатності споживання, то його можна оцінити як незадовільний (табл. 1).

За наведеними статистичними даними спостерігаємо, що за більшістю основних груп продовольства фактичне споживання є недостатнім. Задовільним є споживання лише таких груп як риба і рибопродукти, олія та інші рослинні жири, хліб і хлібні продукти. Отже, очевидна необхідність збільшення споживання харчових продуктів, що може бути досягнуто перш за все зростанням їх доступності для пересічних громадян.

Розрахунок індикатора достатності споживання продуктів харчування

(на особу на рік, кг)

Показники	Раціональна норма	2011	2012	2013	Індикатор достатності споживання		
					2011	2012	2013
- м'ясо і м'ясопродукти	80	61,2	61,2	61,2	0,77	0,77	0,77
- молоко і молочні продукти	380	226,8	235,2	242,4	0,60	0,62	0,64
- яйця, (шт.)	290	240	240	240	0,83	0,83	0,83
- риба і рибопродукти	20	20,4	20,4	21,6	1,02	1,02	1,08
- цукор	38	37,2	37,2	36	0,98	0,98	0,95
- олія та інші рослинні жири	13	21,6	21,6	20,4	1,66	1,66	1,57
- картопля	124	92,4	91,2	84	0,75	0,74	0,68
- овочі та баштанні	161	121,2	122,4	112,8	0,75	0,76	0,70
- фрукти, ягоди, горіхи, виноград	90	44,4	45,6	50,4	0,49	0,51	0,56
- хліб і хлібні продукти	101	110,4	109,2	108	1,09	1,08	1,07

Джерело: розраховано за [4]

Динаміка обсягів продовольчого споживання населення України в цілому відображає зміни у розмірах реальних доходів громадян. Витрати на основні продукти харчування за статистичними даними – це значна частина бюджету українських родин. Це, з одного боку, є позитивом для розвитку галузі – зростання купівельної спроможності буде супроводжуватись зростанням обсягів споживання харчових продуктів. Але, з іншого боку, сучасний споживач орієнтований на харчові продукти відносно низької якості при помірних цінах на них.

За даними Державної служби статистики [4], у 2014 році сукупні витрати домогосподарств становили 3932,37 грн. на місяць, що на 3,1% більше, ніж у попередньому році. Із загальної суми доходів домогосподарства в 2014 році витрачали на харчування 1972,78 грн. на місяць проти 1982,17 гривень у 2013 році, тобто на 0,4% менше. При цьому індекс споживчих цін у 2014 році склав 124,9%. Тобто населення України в 2014 році почало заощаджувати на продуктах харчування, що звичайно загострює проблему продовольчої безпеки.

Індикатор доступності продуктів харчування у 2014 році становив 54,9 відсотка при його 60-ти відсотковому граничному критерії (рис.1). Порівняно із попереднім роком показник погіршився на 3,8 відсоткових пункти. Зрозуміло, що в 2015 році ситуація суттєво погіршиться.

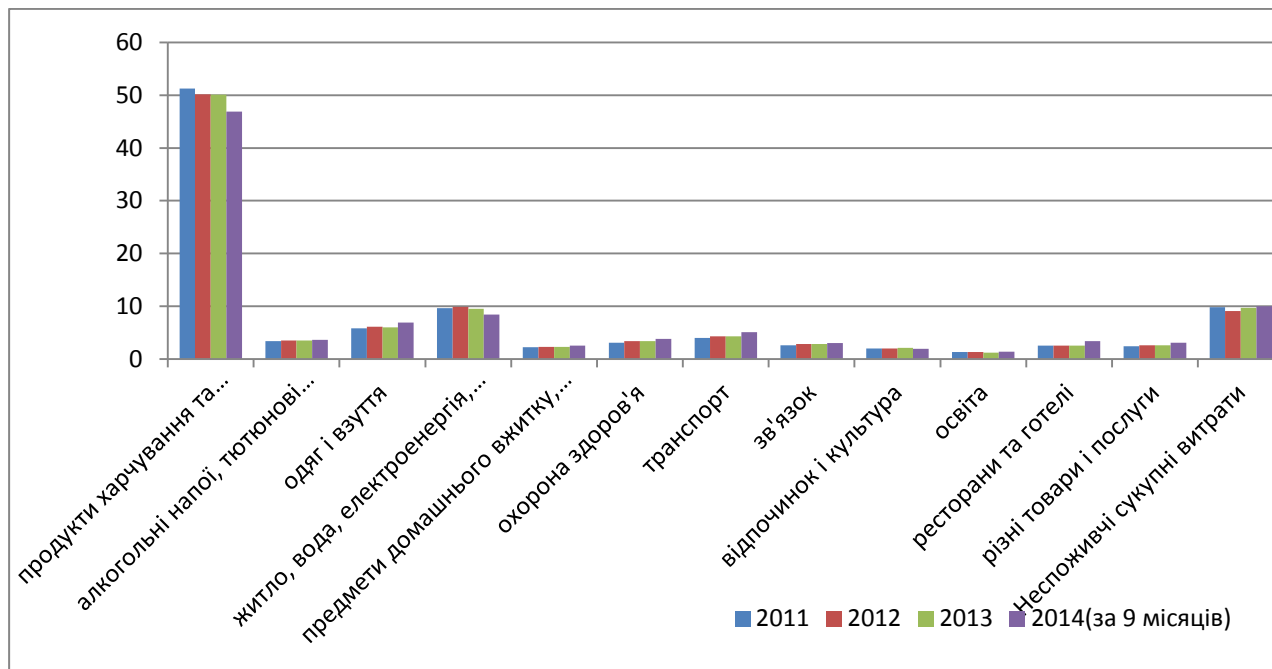

Рис. 1. Структура витрат домогосподарств [4]

Продовольча незалежність має стати однією із основних складових національної доктрини безпеки країни. Вона повинна орієнтуватись на підтримку соціальної стабільності в державі, забезпечення всього населення країни доступними харчовими продуктами, зменшення залежності від імпорту продовольства, стимулювання розвитку власного виробництва харчових продуктів, збалансування структури експорту та імпорту, створення інтервенційних запасів у державі для забезпечення мінімальних потреб у продовольстві, згладжуванні цінових та сезонних коливань на продуктових ринках [9, с.55].

Надзвичайно актуальним аспектом продовольчої незалежності країни є фінансовий аспект, зокрема, необхідне і достатнє фінансове забезпечення підприємств харчової промисловості. В умовах економічного спаду до фінансування підприємств висуваються наступні вимоги: низька ціна фінансових ресурсів і невисокий рівень фінансового ризику.

У період кризи особливо важливим є підтримання рівня продовольчої безпеки за рахунок вітчизняного товаровиробника, оскільки ціни на імпортовану продукцію є зависокими внаслідок значної девальвації національної валюти, крім того, відносно дешеві імпортні продукти харчування як правило, не є достатньо екологічно чистими, мають небезпечні консерванти і домішки, заборонені до вживання у високо розвинутих країнах.

Стосовно залежності харчової промисловості від імпорту, то відзначимо, що протягом 2011-2014 рр. в Україні за продуктами харчування присутній незначний рівень імпортозалежності. Найбільш уразливими позиціями є «картопля», «хлібні і хлібні продукти», «молоко і молочні продукти» [6].

Якщо порівнювати динаміку обсягів виробництва продуктів харчування (рис.2) з динамікою виробництва всієї промисловості України, то можна зробити висновок, що поряд з падінням промислового виробництва, що почалося з 2012 року, харчова промисловість України демонструє позитивну динаміку (за виключенням 2013 року) і нарощує обсяги виробництва. Можна припустити, що внаслідок значної девальвації іноземної валюти, в 2015 році динаміка вітчизняного виробництва харчових продуктів покаже незначне падіння порівняно з іншими галузями внаслідок переорієнтації споживачів на українських виробників.

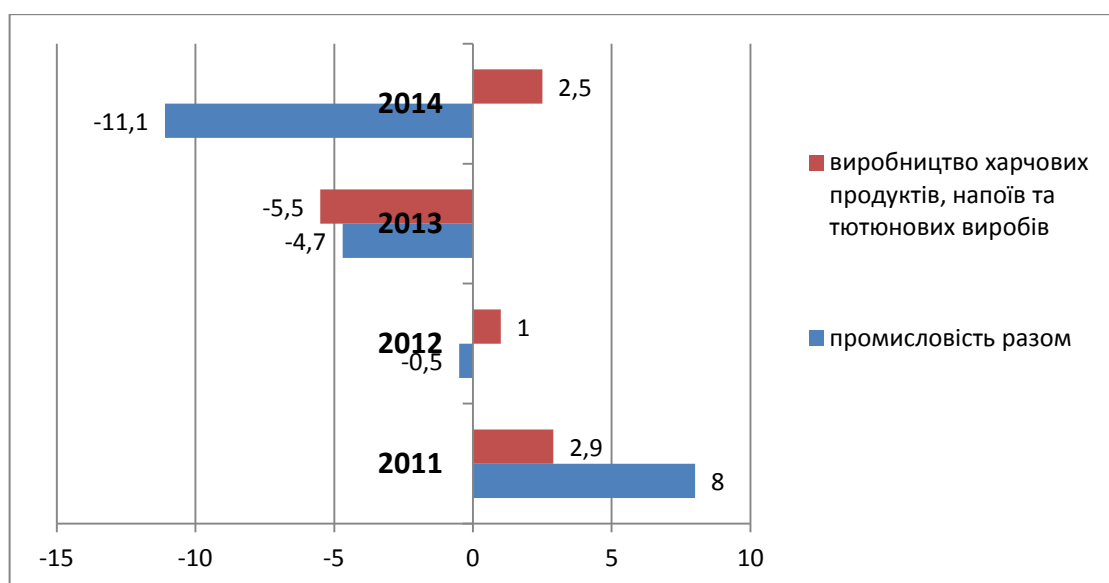

Рис. 2. Динаміка промислового виробництва у 2011-2014 рр. (у% до відповідного періоду попереднього року) [6]

Отже, з наведеної інформації можна зробити висновок, що негативні тенденції в динаміці розвитку виробників продукції і у забезпеченні населення необхідним і достатнім обсягом продуктів харчування розпочалися після 2012 року і присутні зараз. Хоча харчова промисловість серед інших галузей демонструє одні з найменших негативних тенденцій розвитку.

Виробництво і реалізація продукції, тобто використання капіталу, як і його формування, мають певні особливості в умовах глибокого кризового стану економіки. Стосовно використання капіталу, то для забезпечення необхідного рівня реалізації та виробництва підприємствам слід привернути увагу споживачів до продукції, що виробляється. Цього можна досягнути в період кризи переважно за рахунок привабливих цін. Але значний курсовий і інфляційний тиск поряд з підвищенням ресурсних платежів суттєво ускладнюють як створення привабливої конкурентної ціни, так і забезпечення достатньої валової маржі для виробника.

Разом з цим, оптимізація витрат в період економічної кризи набуває особливої актуальності і стає одним з головних методів фінансового менеджменту компанії. До витрат, що знаходяться під безпосереднім впливом менеджерів і, відповідно, підлягають керуванню і оптимізації без значних негативних наслідків, належать витрати, пов'язані з використанням капіталу. Зазначимо, що наявність, розмір і структура цих витрат безпосередньо пов'язані з політикою управління капіталом компанії, тому рішення щодо змін у цих витратах як правило призводить до змін у структурі капіталу підприємства.

Логічно, що справедливим буде і обернене твердження про те, що зміни у структурі капіталу призводять до змін у витратах за користування ним, що в свою чергу спричиняє зміни у фінансових результатах підприємства [1].

В процесі діяльності будь-якого підприємства важливу роль відіграє вирішення проблеми забезпечення його функціонування необхідним та достатнім обсягом капіталу для фінансування нових та вже існуючих інвестиційних проектів і здійснення безперебійної операційної діяльності. Ця

проблема особливо актуальна в умовах економічних криз, що супроводжуються зрощанням зовнішнього капіталу і згоранням інвестиційних проектів.

Внаслідок високих ставок за кредитами або відмови банків у їх наданні, позикові кошти, і без того дуже дорогі, в умовах кризи стають зовсім недоступними. Нестабільна економічна ситуація змушує переглядати джерела формування структури капіталу і віддавати переваги менш ризиковим компонентам. Тому головним внутрішнім джерелом фінансування підприємства є самофінансування у відкритій чи прихованій формі. Відповідно, постає питання вибору джерела, критеріїв та форми самофінансування підприємств. Важливим аспектом залишається те, що вітчизняні підприємства для мінімізації ризиків та зменшення сукупних витрат протягом останніх років вже надають переваги використанню власних коштів у фінансуванні своїх інвестицій (табл.2).

Таблиця 2

Капітальні інвестиції за джерелами фінансування в Україні

Показник	2011		2012		2013		9 міс. 2014	
	млн.грн.	%	млн.грн.	%	млн.грн.	%	млн.грн.	%
Усього	189060,6	100	259932,3	100	293691,9	100	135476,8	100
у т.ч. за рахунок								
-коштів державного бюджету	10952,2	5,8	18394,6	7,1	17141,2	5,8	763,3	0,56
-коштів місцевих бюджетів	6367,7	3,4	8801,3	3,4	9149,2	3,1	2060,9	1,52
-власних коштів підприємств та організацій	114963,6	60,8	152279,1	58,6	175423,9	59,7	97238,6	71,78
-кредитів банків та інших позик	23336,2	12,3	42324,4	16,3	50104,9	17,1	13275,8	9,80
-коштів іноземних інвесторів	4067,7	2,1	7196,1	2,8	5040,6	1,7	2455,5	1,81
-коштів населення на будівництво власних квартир	4654,2	2,5	4470,0	1,7	3651,0	1,3	15069	11,12
-коштів населення на індивідуальне житлове будівництво	16176,0	8,6	15102,9	5,8	21975,1	7,5		
-інших джерел фінансування	8543,0	4,5	11363,9	4,3	11206,0	3,8	4613,7	3,41

Джерело: розраховано за [6]

Аналіз структури капітальних інвестицій за джерелами фінансування по Україні свідчить про поступове зростання як абсолютної величини інвестицій, профінансованих власними коштами підприємств, так і зростання частки цих інвестицій в 2014 році. Підкреслимо, що в загальній структурі джерел капітальні інвестиції за рахунок власних коштів підприємств та організацій посідають найбільшу частку. Дане значення за 4 роки становило більше 50%, при чому в 2011 та 2013 рр. більше 60%. За 9 місяців 2014 року більше 71% інвестицій в економіку України профінансовано власними коштами підприємств.

Якщо розглядати структурну частку кредитів банків та інших позик в загальній сумі фінансування капітальних інвестицій, то ми бачимо, що частка банківського кредитування економіки зростає з 12,3% у 2011 до 17,1% у 2013 році, і спадає у 2014-му, оскільки за 9 місяців ця частка склала лише 9,8%. Наведені дані свідчать про зменшення участі банківського інвестиційного капіталу в економіку, що є негативним явищем. Крім того, у 2014 році зменшується і участь держави у фінансуванні інвестицій. Отже, дані таблиці показують, що найбільш значним інвестором в економіку України є безпосередні учасники процесу створення національного продукту – підприємства і організації. Відповідно, питання генерування достатнього обсягу власних фінансових ресурсів для інвестування в умовах кризи є надзвичайно вагомим. Разом з цим, харчова промисловість як у світі, так і в Україні залишається стабільно інвестиційно привабливою галуззю і потенційно може розраховувати на приплив стороннього капіталу (табл. 3).

З табл. 3 випливає, що протягом останніх років капітальні інвестиції в промисловість зростали незначними темпами, окрім 2014 року, де спостерігається значне падіння протягом 9 місяців, і, ймовірно припустити збереження негативної тенденції в цілому за рік.

Частка інвестицій у харчову промисловість коливається навколо 14%-16% вже протягом багатьох років, і зростає в періоди загострення кризи, що демонструють дані 2014 року.

Таблиця 3

Капітальні інвестиції за видами промислової діяльності, (млн.грн)

Показник	2011	2012	2013	9 міс. 2014	Темп росту, %		
					2012/ 2011	2013/ 2012	2014/ 2013
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	11984,3	11881,7	14454,1	9059,3	99,14	121,6	63,7
У відсотках до загальної суми	14,04	12,48	14,19	15,11	-	-	-
Всього в промисловість	85386,0	95218,5	101858,3	54974,8	111,5	106,9	59,9

Джерело: розраховано за [6]

Отже, можна зробити висновок, що привабливість галузі для інвестора в 2015 році залишиться на рівні попередніх років, тому присутність додаткового капіталу в галузі сприятиме її функціонуванню в умовах кризи.

Прямим індикатором інвестиційної привабливості галузі є присутність іноземного капіталу і його нарощення. Незважаючи на те, що загальна економічна ситуація і інвестиційний клімат у останні роки є несприятливими, дані стосовно прямих іноземних інвестицій у харчову промисловість демонструють позитивну динаміку (табл.4). Ми спостерігаємо щорічне зростання на 9% та 5 % відповідно в 2012 та 2013 рр. Динаміка іноземних інвестицій свідчить про те, що незважаючи на падіння економіки, увага іноземних інвесторів до української харчової промисловості не спадає, навіть у складні часи 2014 року сума інвестицій за 9 місяців перевищила значення загального інвестування у 2011 році.

Таблиця 4

Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) в харчовій галузі

(млн.дол. США)

Показник	2011	2012	2013	9 міс. 2014 р.	Темп росту, %		
					2012/ 2011	2013/ 2012	2014/ 2013
Промисловість	15019,1	17174,8	18012,5	15533	114,35	104,88	86,23
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	2221,9	3070,6	3287,2	2869,4	138,20	107,05	87,29

Джерело: розраховано за [6]

Це є позитивною тенденцією у фінансовому забезпеченні виробників харчових продуктів і дає підстави на оптимістичні очікування у майбутньому.

Вагомим джерелом самофінансування підприємства в умовах кризи є прибуток, що реінвестується. Зазначимо, що сукупний фінансовий результат до оподаткування по харчовій галузі є позитивним, у 2012 році становив 10421,2 млн.грн., що на 118% більше значення попереднього року; у 2013 році становив 9448 млн.грн., що на 9% менше, ніж у 2012-му. Нерозподілений прибуток виробників харчових продуктів протягом останніх років також демонстрував позитивну динаміку і склав на кінець 2013 року 18207,7 млн.грн., що у 4,5 рази більше значення на кінець 2011 року. Сукупна частка нерозподіленого прибутку у власних джерелах фінансування зведеного балансу підприємств харчової промисловості на кінець 2013 року складає 22,43%, у загальних пасивах – 6,63%. Сукупна частка акціонерного капіталу відповідно становить 56,84% і 16,8%. Частка власного капіталу в пасивах по промисловості в цілому на кінець 2013 року становила 30% [5], що є занадто низьким значенням, враховуючи значне падіння економіки у 2014-2015 рр. Тобто можемо зробити загальний висновок, що запас власних джерел фінансування у виробників продуктів харчування є недостатнім для забезпечення стабільного розвитку в кризові роки, тому ймовірність значного погіршення фінансового стану залишається високою.

Висновки. Проаналізовані в статті окремі аспекти продовольчої безпеки України призводять до висновку, що у найближчі роки ми спостерігатимемо більше загострення проблем. Розглянуті нами окремі статистичні показники фінансування підприємств харчової промисловості України протягом останніх років свідчать про нестачу власних фінансових ресурсів підприємств для подолання викликів, поставлених економічною кризою. На доданок, негативні зовнішні фактори створюють додаткові загрози і ризики навіть для стабільно працюючих підприємств. Зростаюча динаміка інвестицій у харчову промисловість і прибуткова діяльність підприємств в останні роки є позитивним явищем, але цих коштів недостатньо для покриття втрат від

знецінення національної валюти більше, ніж утричі, зростання індексу споживчих цін (на 24,9% лише за 2014 рік порівняно з 2013) і падіння платоспроможного попиту на продукти харчування. В несприятливих умовах функціонування підприємства як відомо, не нарощують, а «проїдають» свою вартість і нарощують величину заборгованості, що значно збільшує ризики банкрутства у майбутньому.

Оскільки, на нашу думку, в 2015 і 2016 роках не очікується суттєвого покращення рівня матеріального забезпечення більшості споживачів харчових продуктів, значного зростання експортного потенціалу підприємств, доступу виробників до дешевих джерел фінансування тощо, то раціональною політикою фінансування підприємств-виробників є політика зростання самофінансування за рахунок прибутку шляхом забезпечення тотального скорочення витрат. А це неминуче призведе до зниження якості продукції. Тому вважаємо, що якщо держава не може забезпечити сприятливих умов для функціонування економіки і стабілізації доходів населення, вона зараз повинна привернути особливу увагу на контроль за якістю продуктів харчування, щоб уникнути довгострокових негативних наслідків для споживачів.

Список використаних джерел

1. Байстрюченко Н. О. Вплив динаміки структури капіталу на фінансово-економічні результати діяльності підприємства: дис. кандидата екон. наук: 08.00.04/ Байстрюченко Н.О. – Суми, 2010. – 212 с.
2. Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]: – Режим доступу <http://uk.wikipedia.org>
3. Гойчук О.І. Продовольча безпека. Монографія. / О.І. Гойчук. – Житомир: Полісся, 2004. – 348-359 с.
4. Витрати і ресурси домогосподарств України. Статистичний бюлетень. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Діяльність суб'єктів господарювання. Статистичний збірник. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. Скидан О.В. Продовольча безпека як пріоритет регіональної аграрної політики / О.В. Скидан // Економіка України. – 2004. – № 3. – С. 53-60
8. Ульянченко А.В., Прозорова Н.В. Продовольча безпека - основа Національна безпеки держави / А. В. Ульянченко, Н.В. Прозорова // Міжнародна громадська організація «Мир» - 2014 р.
9. Федулова, І. В. Вплив світової фінансової кризи на стан продовольчої безпеки України / І. В. Федулова, Т. Л. Мостенська // Матеріали міжнародної наукової конференції, -2011 р. – К. : 2011. - С. 55-66.